

ІНТЕРНЕТ І ПРАВО: ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ РЕГУЛЮВАННЯ

Баранов О.

кандидат технічних наук,

член Консультативної ради з питань інформатизації при Верховній Раді України

В роботі дані определения терминів «сеть Интернет» и «интернет», на основе чего определены объект и предмет при правовом регулировании общественных отношений, связанных с использованием сети Интернет и интернет-технологий.

In this article the definitions of the terms "Internet" and "Internet network" are defined on the basis of the object and subject to the legal regulation of social relations related with the use of the Internet and Internet technologies.

У роботі наведено визначення таких термінів : «мережа Інтернет» та «інтернет», на основі яких визначено об'єкт і предмет при правовому регулюванні суспільних відносин, пов'язаних з використанням мережі Інтернет та інтернет-технологій.

Ключові слова: мережа Інтернет, інтернет-технології, регулювання, право

Постановка проблеми. В останні роки сфера використання інтернет-технологій істотно розширилася, про що можуть свідчити як численні публікації в спеціальній літературі та засобах масової інформації, так і зміст міжнародних документів [1 -3]. Європейська комісія відзначає дуже високий ступінь проникнення й використання інтернет-технологій, особливо в розвинених країнах, що перетворило інтернет у життєво важливий ресурс, будь-яке серйозне порушення у функціонуванні якого може мати потенційно катастрофічні наслідки для суспільства й економіки. При цьому уряди зіштовхуються із цілою низкою проблем, починаючи з формування державної політики щодо забезпечення громадян можливістю повною мірою скористатися потенційними перевагами інтернет-технологій і закінчуючи захистом їхніх прав та інтересів з урахуванням необхідності вирішення проблеми юрисдикції в умовах зростаючої глобалізації у віртуальному світі [4]. Все це стало причиною активізації в науковому юридичному середовищі дискусії з приводу проблем правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій [3-9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміст численних наукових публікацій свідчить про те, що загальної правової позиції відносно підходів до регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій, у цей час не сформовано. Більш того, дискусійним залишається концептуальне питання - про доцільність правового регулювання такого роду відносин. Про це говорив В.О. Копилов ще в 2002 році, підкреслюючи, що «одна група фахівців вважає, що Інтернет - таке середовище, в якому право принципово не може бути застосоване, а інша група думає, що право в Інтернеті займе гідне місце» [5].

Наукові праці й публікації вчених юристів бувають наступними виразами: «правове регулювання діяльності засобів масової інформації в мережі Інтернет» (А.О. Чеботарева [6]), «правовідносини, що виникають у мережі Інтернет» (А.М. Гулемин [7]), «угоди, що укладаються в мережі Інтернет» (Л. В. Горшкова [8]), «юридична відповідальність в Інтернеті» (И.М. Рассолов [9]), «масові комунікації в мережі Інтернет» (Ю.П. Бурило [10]), «порушення авторських прав в інтернеті» (О. М. Пастухів [11]), «міжнародно-правове регулювання діяльності в Інтернеті» (К. С. Шахбазян [12]) тощо. З іншого боку, набагато рідше, але використовуються й інші вирази: «правове регулювання пов'язаних з Інтернет суспільних відносин», «суспільні відносини, що виникають і (або) розвиваються при використанні Інтернету» (С. В. Малахов [13]), «діяльність, що здійснюється з використанням мережі Інтернет» (А.А. Тедеев [14]), «одержання інформації за допомогою Інтернету» (В.О. Копилов [15]).

Узагальнюючи, можна сказати, що деякі автори, досліджуючи проблеми правового регулювання суспільних відносин, розглядають останні як такі, що реалізуються «в інтернеті (Інтернеті)», а інші - як такі, що реалізуються за допомогою інтернету (Інтернету). Зазначена розбіжність не може бути віднесена суто до стилістичної. Насправді вона є значеннєвою, що має глибоке світоглядне й методологічне значення для формування правої позиції відносно підходів до регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій. Саме ця розбіжність, що, можливо, не завжди усвідомлюється дослідниками правових проблем, пов'язаних з інтернетом, є однією з основних причин появи різних правових концепцій.

Оцінюючи сьогоденний стан, можна констатувати, що в юридичній науці, незважаючи на численні спроби, поки не було здійснено повного системного аналізу проблем правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інтернетом, і не сформовано комплексні рекомендації з їх вирішення. Тому невизначеність правових підходів у вирішенні проблеми правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій, і, одночасно, стрімке зростання значимості подібних відносин у всіх сферах діяльності визначають її актуальність і важливість для подальшого розвитку інформаційного суспільства.

Метою статті є аналіз особливостей правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій, визначення правових проблем, обумовлених цими особливостями, і розробка рекомендацій з вирішення цих проблем.

Виклад основного матеріалу. Джерелом розходжень змісту підходів до вирішення проблеми правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій, очевидно є різне розуміння предмета правового регулювання й об'єкта правовідносин. Також методологічно ключовим для предмета дослідження є визначення дефініції терміна «інтернет».

Науковці, що займаються проблематикою інформаційного права, по-різному представляють таке явище сучасності як інтернет. Так В.О. Копилов декларував, що Інтернет, по суті справи, являє собою нове середовище перебування людства, нове середовище діяльності особистості, суспільства, держави [5]. С. В. Малахов дає складене визначення цієї дефініції, стверджуючи, що поняття інтернет «визначається як а) інформаційна комп'ютерна система, що складається із сукупності окремих інформаційних комп'ютерних мереж, об'єднаних на основі єдиного міжмережевого протоколу, б) інформаційний простір, в) середовище перебування суб'єктів суспільства, г) сукупність інформаційних суспільних відносин у віртуальному середовищі» [13].

У Керівництві для розробки політики у сфері ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій) наведено визначення інтернету як середовища, в якому споживачі провадять усе більш широке коло своїх повсякденних видів діяльності, від простих операцій до подання податкових декларацій [15, с. 61].

Визначаючи Інтернет як середовище перебування, напевно В.А. Копилов припускав певною мірою метафоричність цього висловлення. Згодом він визначив Інтернет як мережну глобальну АІС (автоматизована інформаційна система), що є складовою інформаційної інфраструктури інформаційного суспільства, яка складається із транскордонних інформаційно-телекомунікаційних мереж і розподілених у них інформаційних ресурсів як запасів знань, що у сукупності представляє інтегральне джерело знань і засіб комунікації суб'єктів інформаційного суспільства [5].

Виступаючи з функціональних, системних позицій І.Л. Бачило визначає Інтернет як систему, що: стала останнім часом засобом інформаційного спілкування багатьох мільйонів людей у багатьох країнах світу; не визнає національних кордонів, що робить цю систему якісно новим явищем у світовому співтоваристві; є рідкісним за своїми можливостями засобом доступу до інформації із всього різноманіття людської діяльності й інтересів; стає потужним інструментом пізнання світу, навчання, доступу до професійних знань; являючись новим засобом масового поширення інформації, стає трибуною політичних висловлень і політичної агітації; стає об'єктом розробки й застосування новітніх програмних і інструментальних технологій, що робить її сферою бурхливого розвитку в майбутньому [16].

Досить розповсюдженим є бачення інтернету як комп'ютерної мережі [17]. З іншого боку С.В. Петровський [18] і Н.М. Лебедева вважають, що інтернет – це міжнародна телекомунікаційна мережа загального користування. Зокрема, Н.М. Лебедева визначає *термін* інтернет як «міжнародну технологічну систему (мережі електрозв'язку) загального користування, призначену для обміну відомостями про навколишній світ, його об'єкти, процеси та явища, об'єктивно надані у формі, що дозволяє провести їх безпосередню обробку за допомогою допоміжних технічних засобів» [19].

З метою визначення дефініції терміна «інтернет» в інтересах даного дослідження доцільно розглянути правову природу інтернету. У цьому контексті одне з перших визначень інтернету надано В.П. Талімончик: "Інтернет - комплексний предмет правового регулювання, що поєднує різноманітні суспільні відносини в єдиній соціально-технічній системі, створеній у процесі розвитку глобальної комп'ютерної мережі й призначеній для здійснення масової інформації й комунікації" [17].

У процесі дослідження правового регулювання використання інтернету Є.М. Макарова дає визначення підприємницьких правовідносин, пов'язаних з використанням Інтернету, в яке вкладає й визначення терміну інтернет. Вона вважає, що інтернет - це телекомунікаційна мережа й ресурси інтернету, які виступають як об'єкт відносин і під якими розуміється майно, що забезпечує функціонування мережі Інтернет, результати інтелектуальної діяльності й нематеріальні блага, доступ до яких здійснюється за допомогою Інтернету, а також роботи й послуги, предмет яких безпосередньо пов'язаний з Інтернетом [20].

Протягом досить тривалого часу (більше 3 років) міжнародними експертами ретельно готувалася доповідь Генерального секретаря ООН «Активізація співробітництва з питань політики по відношенню до Інтернету». У цій доповіді дається визначення терміна «Інтернет» «як «глобального відкритого засобу комунікації» [21]. Таким чином, міжнародними експертами зроблено акцент на комунікаційні властивості Інтернету як телекомунікаційної мережі. Зовсім не випадково в цій доповіді використовується велика літера в слові «Інтернет».

Наприкінці 90-х років минулого сторіччя в багатьох публікаціях стали переходити від написання «Інтернет» з великої літери до написання «інтернет» з маленької літери. Це було відбиттям розуміння того, що одна з найважливіших інновацій людства перейшла зі стадії унікального,

незвичайного явища в розряд повсякденного й звичного для світового співтовариства. Після цього уперше «Інтернет» з великої літери було використано в 2006 році на повноважній конференції ІТУ (International Telecommunication Union – Міжнародний телекомунікаційний союз, одне з агентств ООН). Причому «Інтернет» з великої літери вперше зустрічається в тексті Резолюції 68 «Всесвітній день телекомунікацій і інформаційного суспільства» (World Telecommunication and Information Society Day), опублікованої на англійській, французькій та іспанській мовах [22]. У російськомовному варіанті, як у Резолюції 68, так і в подальших документах, інтернет пишеться з маленької літери [22]. Цей факт був помічений і оцінений як виділення Інтернету в якості однієї з технологічних систем, призначеної для передачі інформації (даних), як наприклад, раніше телеграф, телефонна мережа тощо, які ІТУ регулює на міжнародному рівні [23]. Як показали подальші події, підстави для таких припущень були більш ніж вагомими.

У своїй роботі «Керування Інтернетом» Й. Курбалія говорить про те, що існують «вузький й широкий» підходи до проблем керування Інтернетом. При «вузькому» підході увага зосереджена в першу чергу на інфраструктурі Інтернету (системі доменних імен, IP-Адрес і «кореневих» серверів). А «широкий» підхід означає, що проблеми керування Інтернетом повинні вийти за межі питань інфраструктури й звернутися до інших проблем: правових, економічних, соціокультурних та інших, пов'язаних з розвитком [24].

Автор як учасник дискусій, які мали місце на Всесвітній зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства в Женеві (2003 р.), а також дискусій на Форумі з питань керування Інтернетом у Ріо-де-Жанейро (2007 р.), вважає, що проблематика «вузького» підходу пов'язана з Інтернетом винятково як з міжнародною телекомунікаційною системою загального використання й має відношення до суб'єктів, що створюють і експлуатують окремі фрагменти взаємозв'язаної мережі Інтернет, а також, що надають послуги з доступу до цієї мережі. Що ж стосується проблем, які ідентифікуються Й. Курбалія при «широкому» підході, то це не проблеми керування Інтернетом, це проблеми розвитку інформаційного суспільства, а також проблеми, які виникають у різних сферах діяльності у зв'язку з використанням інтернет-технологій.

Отже, якщо в першому випадку, у випадку «вузького підходу», використання словосполучення «керування Інтернетом» є в достатньому ступені обґрунтованим і правомірним, то у випадку «широкого» підходу це словосполучення втрачає значення навантаження. Це відбувається тому, що при цьому мова йде про проблеми, які лежать за межами інфраструктури Інтернету, незважаючи на те, що їх поява й обумовлена власне використанням (або невикористанням) інтернет-технологій.

Таким чином, узагальнюючи різні точки зору, можемо виділити три основних підходи до визначення терміна інтернет, які формулюють учені юристи, розглядаючи проблематику правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інтернетом:

1. Інтернет – це, міжнародна телекомунікаційна мережа загального користування, призначена для обміну відомостями про навколишній світ, його об'єкти, процеси і явища, що об'єктивно подаються у формі, яка дозволяє провести їх безпосередню обробку за допомогою допоміжних технічних засобів;

2. Інтернет - середовище перебування, в якому споживачі ведуть усе більш широке коло своїх повсякденних видів діяльності.

3. Інтернет – це глобальна система комунікацій, що виступає **засобом** інформаційного спілкування й **доступу** до інформації із всього різноманіття людської діяльності й інтересів.

Перше визначення однозначно визначає Інтернет як окремий інфраструктурний компонент більш загальної системи - міжнародної телекомунікаційної мережі, призначеної для передачі інформації. Цей підхід до визначення Інтернет, у контексті розгляду правових проблем регулювання, має досить вагомий підстави у зв'язку з тим, що вся діяльність, пов'язана з передачею інформації, з передачею даних, починається або зі створення телекомунікаційної мережі, або з підключення до такої. Більш того, у правових системах багатьох держав є досить велика кількість норм, які присвячені регулюванню відносин, пов'язаних суто з телекомунікаційними мережами, у тому числі з мережею Інтернет.

Найбільш дискусійними для юридичної аудиторії виглядають твердження про те, що інтернет - це середовище перебування або середовище діяльності людей. Такі твердження вперше з'явилися в популярних статтях, у яких описувалися чудодійні можливості інтернету й захопленість деяких індивідумів цими можливостями [25]. Потім ці вирази перекочували у праці соціологів, психологів, економістів тощо [26-28]. Але, якщо в названих випадках використання виразів «середовище інтернету», «інтернет-середовище», «діяльність в інтернеті», «бізнес в інтернеті» тощо виправдується бажанням підкреслити специфіку досліджуваного явища, то в юриспруденції це призводить до досить небажаних негативних наслідків. Показовою є позиція Д.В. Грибанова, який запропонував виокремити кібернетичний (віртуальний) простір як самостійний об'єкт правового регулювання [29]. Аналогічна точка зору висловлена А. Абдуджаліловим при визначенні права віртуального простору як правових норм, що регулюють суспільні відносини з приводу майнових і

особистих немайнових благ, що виникають, еволюціонують і припиняються винятково усередині віртуального простору Інтернет [30].

Предметом правового регулювання, а значить і теоретичних правових досліджень є суспільні відносини [31]. М.І. Матузов вважає, що власне саме людське суспільство є сукупністю відносин, продуктом взаємодії людей. При цьому всі види й форми відносин, що виникають і функціонують у суспільстві між індивідами і їхніми об'єднаннями, є (на відміну від взаємозв'язків у природі) суспільними [32]. На наш погляд, результатом реалізації суспільних відносин є забезпечення (захист) прав та інтересів індивідуумів або їхніх об'єднань, а також задоволення їхніх потреб. І перше, і друге пов'язане із суб'єктами цих відносин, до яких відносяться індивіди, малі й великі їхні групи, територіальні спільноти людей, етноси, організації, соціальні інститути, власне великі суспільства як цілісності [33]. При цьому суспільні відносини породжують діяльність реальних людей і, отже, можуть бути реалізовані тільки в об'єктивному, реальному світі. Отже, не можуть у деякому гіпотетичному віртуальному середовищі (наприклад, інтернет-середовищі, кібернетичному просторі тощо) реалізовуватися якісь «суспільні відносини». Так само, не мають ніякого раціонального змісту вирази типу «діяльність в інтернеті» або «бізнес в інтернеті», як не мають раціонального змісту вирази типу «діяльність у телефонній мережі» або «бізнес у телефонній мережі», що також призначена для передачі інформації, як і мережа інтернет. Введення подібних абстрактних понять «інтернет-середовище», «кібернетичний простір») може бути виправдано лише з погляду методологічного «підкреслення» деякої сукупності суспільних явищ при дослідженні в будь-якій науковій сфері, за винятком юридичної, у якій розглядаються суспільні правовідносини в реальному, об'єктивному світі.

Таким чином, використання термінів типу «середовище інтернету», «інтернет-середовище», «діяльність в інтернеті», «бізнес в інтернеті» при дослідженні правових проблем регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням можливостей Інтернету, є методично неправильним. Використання таких термінів, що свідчать про наявність бачення про те, що можливо ще існування деякої іншої реальності (наприклад, віртуальної), відмінної від об'єктивної, і в якій стає можливою реалізація правовідносин, призводить до виникнення шкідливих ілюзій про можливість виділення якогось особливого «інтернет-права», «електронного права» тощо.

Третє визначення відбиває сприйняття реальної дійсності, у якій багато видів діяльності, суспільних відносин реалізуються з використанням мережі Інтернет і інтернет-технологій. Варто підкреслити те, що найпоширеніше серед юристів сприйняття можливостей мережі Інтернет пов'язане з традиційними інформаційними процесами: створенням, поширенням, використанням і зберіганням інформації. У той же час, експерти приходять до думки про те, що тільки такими процесами використання Інтернету не обмежується. Мова, наприклад, може йти про робототехнічні комплекси, у яких дистанційне керування об'єктами в просторі здійснюється за допомогою інтернет-технологій. При цьому, як правило, для передачі інформації за допомогою мережі Інтернет використовуються спеціальні кінцеві пристрої й спеціальні інтернет-технології.

Причиною такого різноманітного визначення інтернету при дослідженні правових проблем є неоднозначне визначення об'єкта правовідносин, пов'язаних з інтернетом. У загальній теорії права різноманіття правовідносин призвело до необхідності в інтересах забезпечення внутрішньої єдності права визначення системоформуючих категорій. Однією з таких категорій стала категорія «об'єкт правовідносин», на основі якої можливе проведення класифікації суспільних відносин як предмета правового регулювання. У результаті тривалої дискусії сформувалося дві основні теорії об'єкта правовідносини: моністична й плюралістична. На думку С.С. Алексєєва, об'єктами правовідносин виступають явища (предмети) матеріального й духовного світу, тобто різноманітні матеріальні й нематеріальні блага, здатні задовольняти потреби суб'єктів [34, с. 156]. Це визначення, по суті, є квінтесенцією змісту плюралістичної теорії об'єкта правовідносин, що розвивали С.Ф. Кечекьян [35], В.Н. Протасов [36], О.Ф. Скакун [37]. В. Н. Протасовим об'єкт правовідносин визначений як явище зовнішнього світу, здатне задовольнити інтерес особи, що виступає у вигляді речі, послуги, продукту духовної творчості або особистого нематеріального блага, заради якого й діють суб'єкти правовідносин у рамках своїх юридичних прав і обов'язків.

Незважаючи на недостатність стрункості в теоретичних положеннях послідовників плюралістичного підходу, слід зазначити, що саме ця теорія найбільш близька до реальності. Саме плюралістична теорія об'єкта правовідносин дозволяє реалізувати системний підхід до формування теорії правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інтернетом, шляхом поділу об'єкта дослідження на складові частини з наступним синтезом. Аналіз дозволяє виділити два основних об'єкти правовідносин, пов'язаних з інтернетом:

- мережа Інтернет - підсистема інформаційної інфраструктури у вигляді телекомунікаційної мережі як сукупності технічних і програмних засобів, призначених для передачі й прийому даних;
- інтернет - сукупність мережі Інтернет і множини кінцевих пристроїв та інтернет-технологій, що призначена для забезпечення реалізації найрізноманітніших функцій у різних сферах діяльності.

Отже, можна зробити попередній висновок про те, що всі суспільні відносини, пов'язані з Інтернет, діляться на дві групи:

- відносини, пов'язані безпосередньо з мережею Інтернет як телекомунікаційною мережею;
- відносини, пов'язані з використанням мережі Інтернет, інтернет-технологій і кінцевих пристроїв для реалізації різноманітних видів діяльності.

При цьому перша група суспільних відносин підлягає правовому регулюванню нормами, які варто віднести до телекомунікаційного права як частини інформаційного права. Ця група відносин може бути віднесена до інформаційно-інфраструктурних відносин [38].

Друга група суспільних відносин в основному може бути віднесена до інформаційних відносин [38]. Але відносно визначення підходів до правового регулювання другої групи суспільних відносин власне й ведуться численні дискусії серед учених юристів. Можна погодитися з висловленням К. Лаудера про те, що будь-яке широкомасштабне впровадження й використання нового соціального явища, особливо технологічних інновацій, зокрема інтернету, призводить до необхідності вирішення наступної проблеми: чи обмежитися тільки додатковою інтерпретацією існуючих юридичних понять або правових норм, чи створювати абсолютно нові юридичні правила й правові норми [39].

Справедливості заради, слід зазначити, що все ще існує точка зору, що принципово заперечує необхідність «правового регулювання в інтернеті». Пояснення цієї точки зору можна знайти в історії розвитку інтернету. У початковий період часу інтернет-співтовариство складало високоінтелектуальні, освічені індивідууми, які належали до досить однорідного наукового середовища. Сформовані правила поведінки (саморегулювання) у цьому невеликому співтоваристві при використанні інтернету були досить прості й демократичні: кожний був вільний робити все, що він бажав, але при цьому, не наносячи збиток іншим і не порушуючи працездатність мережі Інтернет. Але, з різким зростанням обсягу суспільних відносин, які реалізовувалися за допомогою мережі Інтернет, значним збільшенням кількості суб'єктів, що використовують Інтернет у різних сферах діяльності, а також з різким збільшенням відмінностей цих суб'єктів щодо соціально-економічних, культурних, освітніх, релігійних, національних, гендерних і т.п. ознак романтичний період розвитку інтернет минувся. У більшості випадків на зміну механізмам саморегулювання, які виявилися малоефективними при забезпеченні захисту прав та інтересів суб'єктів у таких умовах, повинні були прийти традиційні правові механізми.

Тому висловимо попереднє припущення про те, що для регулювання другої групи суспільних відносин можуть застосовуватися такі правові норми, які:

- звичайно застосовуються в процесі правового регулювання цих відносин в умовах, коли не використовується мережа Інтернет;
- звичайно застосовуються в процесі правового регулювання цих відносин, але із внесеними змінами, обумовленими особливостями реалізації суспільних відносин в умовах використання мережі Інтернет і інтернет-технологій;
- були наново створені винятково через наявність особливостей реалізації суспільних відносин, обумовлених використанням мережі Інтернет і інтернет-технологій.

Висновки. Основна причина наявної на сьогодні в теорії права неоднозначності відносно регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інтернетом, полягає в тому, що зовсім необґрунтовано як єдиний предмет досліджень розглядаються й Інтернет як телекомунікаційна підсистема інформаційної інфраструктури, і інтернет (як засіб для реалізації найрізноманітніших функцій різних видів діяльності). Ця концептуальна методологічна помилка призводить до формування єдиного, але неоднорідного об'єкта правовідносин, що робить нездійсненим завдання формування несуперечливої теорії правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з інтернетом.

Таким чином, об'єкт правовідносин повинен бути розділений на дві частини: інтернет як засіб для реалізації найрізноманітніших функцій різних видів діяльності й Інтернет як телекомунікаційна підсистема інформаційної інфраструктури, тобто предметом правового регулювання у випадку регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій і мережі Інтернет, є інформаційні й інформаційно-інфраструктурні відносини.

Література:

1. Тунисская программа для информационного общества. Всемирная встреча на высшем уровне по вопросам информационного общества. Документ WSIS-05/TUNIS/DOC/6(Rev.1)-R 18 ноября 2005 года. Оригинал: английский. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.itu.int/wsis/documents/doc_multi.asp?lang=en&id=2266|2267.

2. Internet governance: the next steps. Communication from the commission to the European Parliament and Council. Brussels, 18.6.2009 COM(2009) 277 final [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0277:FIN:EN:PDF>

3. Communiqué on principals for internet policy-making. OECD high level meeting on the internet economy, 28-29 June 2011. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.oecd.org/dataoecd/33/12/48387430.pdf>

4. Internet governance: the next steps. Communication from the commission to the European Parliament and Council. Brussels, 18.6.2009 COM(2009) 277 final. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0277:FIN:EN:PDF>

5. Копылов В.А. Информационное право / В. А. Копылов. - М. : Юристъ, 2002. – 512 с.

6. Чеботарева А. А.. Совершенствование форм и методов борьбы с распространением в сети Интернет средствами массовой информации диффамационных материалов : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 [Электронный ресурс] / А. А. Чеботарева. – Москва, 2008. - 185 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/281135.html>

7. Гулемин А. Н. Интеграция информационного законодательства в условиях глобализации: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 [Электронный ресурс] / А. Н. Гулемин.- Екатеринбург, 2008.- 229 с. – Режим доступа: <http://www.ifap.ru/library/ book340.pdf>

8. Горшкова Л. В. Правовые проблемы регулирования частноправовых отношений международного характера в сети Интернет : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 [Электронный ресурс] / Л. В. Горшкова. - Москва, 2005. - 184 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/199343.html>

9. Рассолов И.М. Право и Интернет. Теоретические проблемы. 2-е изд., доп. - М.: Норма, 2009. — 383 с.

10.Бурило Ю. П. Організаційно-правові питання державного управління в інформаційній сфері: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 [Електронний ресурс] / Бурило Ю. П. — К., 2008. — 18с. . – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/342911.html>

11.Пастухов О.М. Авторське право у сфері функціонування всесвітньої інформаційної мережі Інтернет : рукопис. дис. .... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право [Електронний ресурс] / О.М. Пастухов - Київ, 2002. – Режим доступа: <http://avtoreferat.net/content/view/4600/45/>

12.Шахбазян К. С. Міжнародно-правові основи регулювання відносин в мережі Інтернет [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 [Електронний ресурс] / К. С. Шахбазян. - К., 2009. - 19 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/351874.html>

13.Малахов С. В.. Гражданско-правовое регулирование отношений в глобальной компьютерной сети Интернет : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 [Электронный ресурс] / С. В. Малахов. - Москва, 2001. - 173 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/99390.html>

14.Тедеев А. А. Теоретические основы правового регулирования информационных отношений, формирующихся в процессе использования глобальных компьютерных сетей: Автореферат дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.14 - Административное право; Финансовое право; Информационное право [Электронный ресурс] / А. А. Тедеев. - М.,2007. -58 с. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1311722>

15.Правовые аспекты в области информационно-коммуникационных технологий в Центральной Азии. Руководство для разработки политики в области ИКТ. – М. : Изд-во «Весь Мир»,2009. - 76 с.

16.Бачило И. Л. Информационное право / И. Л. Бачило, В. Н. Лопатин, М. А. Федотов; Под ред. академика РАН Б.Н. Топорнина. - СПб. : Издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2005. — 725 с.

17.Талимончик В. П. Международно-правовое регулирование отношений информационного обмена в Интернет : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 - Международное право [Электронный ресурс] / В. П. Талимончик. - СПб., 1999. -18 с. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=83692>

18.Петровский С. В. Правовое регулирование оказания Интернет-услуг : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 [Электронный ресурс] / С. В. Петровский. - Москва, 2002. - 189 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/100565.html>

19.Лебедева Н.Н. Право. Личность. Интернет. [Электронный ресурс] / Н.Н. Лебедева – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 232 с. – Режим доступа: <http://pda.lib.rus.ec/b/ 196030/read>

20.Макарова Е. М. Проблемы правового регулирования использования интернета в предпринимательской деятельности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 [Электронный ресурс] / Е.М. Макарова. - Москва, 2007. - 150 с. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1270033>

- 21.Активизация сотрудничества по вопросам политики в отношении Интернета. Доклад Генерального секретаря ООН. ООН, Генеральная ассамблея. Основная сессия 2011 года, Женева, 4–29 июля 2011 года. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan045829.pdf>
22. Final Acts of the Plenipotentiary Conference (Antalya, 2006). – ITU, 2006. <http://www.itu.int/pub/S-CONF-ACTF-2006/en>
23. Shannon, Victoria. “What’s in an ‘i’? Internet Governance” // International Herald Tribune, 3.12.2006. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.nytimes.com/2006/12/03/technology/03iht-btjtu.3755510.html>
24. Курбалийя Й. Управление Интернетом / Й. Курбалийя. – М. : Координационный центр национального домена сети Интернет, 2010. – 208 с. [С. 21].
25. С. Клименко, В. Уразметов [Internet - среда обитания](http://citforum.ru/internet/klimenko/contents.shtml) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://citforum.ru/internet/klimenko/contents.shtml>
26. Романов И. В. Влияние интернет-среды на индивидуально-психологические качества пользователей научно-информационных сайтов : дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.05 [Электронный ресурс] / И. В. Романов. - Иваново, 2005. - 207 с. – Режим доступа: http://www.disszakaz.com/catalog/vliyanie_internet_sredi_na_individualno_psihologicheskie_kachestva_polzovateley_nauchno_informatsion.html
27. Серикова Н. К. Управление бизнес процессами торгового предприятия в Интернет среде: дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 [Электронный ресурс] / Н. К. Серикова. - Москва, 2003. - 191 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/84317.html>
28. Сушко А. И. Социально-коммуникативная среда Интернета в научно-образовательном процессе России: социологический анализ : дис ... канд. соц. наук: спец. 22.00.04 [Электронный ресурс] / А. И. Сушко. - Москва, 2009. - 171 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/363605.html>
29. Грибанов Д. В. Правовое регулирование кибернетического пространства как совокупности информационных отношений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. - Теория и история права и государства ; История правовых учений [Электронный ресурс] / Д. В. Грибанов. - Екатеринбург, 2003. - 23 с. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=126348>
30. Абдуджалилов А. Интернет как объект научно-правового исследования / А. Абдуджалилов // ЕврАзЮж, 2011. - № 6 (37). [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_contentplus&view=article&id=2243:2011-07-13-05-18-54&catid=202:2011-02-03-08-31-55&Itemid=196
31. Венгерова А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. 3-е изд. [Электронный ресурс] – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с. – Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/14548/>
32. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2001. – 776 с.
33. Лапин Н.И. Отношения общественные [Электронный ресурс] / Н. И. Лапин // Новая философская энциклопедия: в 4 тт. [Под редакцией В. С. Стёпина] -, М. : Мысль. - 2001. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/
34. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т, Т. 2. [Электронный ресурс] / С.С. Алексеев. - М.: «Юридическая литература», 1981. 360 с. – Режим доступа: <http://www.kursach.com/biblio/0010003/030.htm>
35. Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе [Электронный ресурс] / С. Ф. Кечекьян. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z622_page_23.html
36. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. [Электронный ресурс] - М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с. – Режим доступа: http://www.zipsites.ru/books/teor_gos_vop/
37. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. [Электронный ресурс] / О. Ф. Скакун. - Харьков: Консум. - 2000. - 704 с. – Режим доступа: <http://pravouch.com/page/tgqua/ist/ist-16--idz-ax308--nf-131.html>
38. Баранов А.А. Информационное право Украины: состояние, проблемы, перспективы / А. Баранов - К.: Издательский дом “Софтпрес”, 2005. - 316 с.
39. Ladeur Karl-Heinz. Internet. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www2.jura.uni-hamburg.de/ceri/publ/download02.pdf>